

Міністерство освіти і науки України
Бердянський державний педагогічний університет
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України
Запорізький національний університет
Науково-дослідний інститут провідництва в освіті

ВІЗІЇ ТА СВІТАНКИ ОСВІТИ

майбутнє створюють
провідники і неогенералісти

VISIONS AND DAWNS OF EDUCATION

the future is created by
guides and neo-generalists

Монографія
за редакцією В. Курила

Київ
2025

УДК 37:014:005
Б42

*Рекомендовано до друку вченою радою Бердянського державного педагогічного університету
(протокол № 10 від 24.04.2025 року).*

Б42 Візії та світанки освіти. Колективна монографія. За ред. В. Курила. К. :ФОП Самченко А. М., 2025. 358 с.

Рецензенти:

Кузьмінський А.І. — член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

Кириченко М.О. — член-кореспондент Академії наук вищої школи України, доктор філософії, професор; ректор Університету менеджменту освіти НАПН України

Романенко М.І. — доктор філософських наук, професор, Дніпровська академія неперервної освіти

Вступ — В. Крижко; Розділ I — В. Воронкова; В. Нікітенко, Р. Олексенко; Розділ II — В. Курило; Розділ III — Ю. Кондратенко; Розділ IV — Г. Луценко; Розділ V — А. Скляров; Розділ VI — О. Боднар; Розділ VII — В. Крижко; Розділ VIII — О. Старокожко; Розділ IX — С. Клепко; Розділ X — Н. Фалько; Розділ XI — Т. Новосела; Розділ XII — О. Кучерявий.

Досліджено філософські основи соціальних змін в орієнтирах та імперативах національної освіти за умов невизначеності і війни. Визначено найбільш активних акторів управління освітньою сферою: провідників освіти та неогенералістів. Окреслено межі зростання суб'єктів освіти в межах викликів та реалій VUCA-світу, пошуки шляхів самоідентифікації та самодостатності. Перспективи управління освітою досліджено з позиції провідництва, антименеджменту та штучного інтелекту. Для організаторів освіти представлено алгоритми створення візій освітнього форсайту та управління якістю освіти.

ISBN 978-617-8413-24-8

Розділ Х.

БЕЗПЕКА ОСВІТНІХ ЛАНДШАФТІВ

Ніщо на світі, — ні багатство, ні слава, ні таланти — не заступлять одного, того, що є законом понад усі закони: будь приготований!

Це є єдина наука, що впливає з усіх часів і з усіх країн, одна незмінна Правда серед усіх змінностей світу — і для дітей, і для жінок, і для націй, і для цілих рас: будь приготований, будь приготований, і ще раз скажу — будь приготований».

Редіярд Кіплінг

За безпеку потрібно платити, а за її відсутність — розплачуватися.

Уїнстон Черчілль

На Форумі у Давосі 2025 року вперше йшла мова про рекомендовану для України «Стратегію дикобраза» (*Porcupine Strategy*) — це метафора, що позначає ситуацію, коли країна, або організація робить ставку на захист від більш сильного агресора, створення могутньої оборонної здатності країни, що робить максимально складним і затратним вторгнення агресора. А тому фактично робить його неможливим. Це стратегія співіснування з більш сильним противником, вона визначає наше майбутнє на багато років наперед. У стратегію дикобраза включені політика, дипломатія, законодавство, економіка з оборонною промисловістю, освіта і навіть мистецька діяльність. До «голок» дикобраза відносяться і країни — партнери, які здійснюють різносторонню підтримку України.

Не став справжнім гарантом безпеки для України Будапештський Меморандум, укладений 5 грудня 1994 року країнами — гарантами: США, Великобританією та російською федерацією у зв'язку з набуттям Україною неядерного статусу. Цинізм полягає в тому, що агресором стала країна — гарант.

Восени 2012 року наші колеги отримали запрошення від одного з російських університетів-партнерів. За дивним збігом обставин все керівництво цього університету — етнічні українці. Під час професійних контактів з керівництвом університету було встановлено, що з вересня 2012 року в усіх закладах вищої освіти російської федерації запроваджено нову штатну посаду — «проректор з безпеки» у різних формулюваннях. Начебто добра справа турботи про здобувачів та науковців. Але ж мова йшла про інший формат безпеки. У вищій школі північного сусіда було легалізовано статус «інформаторів» та «донощиків» серед здобувачів та викладачів. Безпековий «проректор» — це представник ФСБ, адміністрації університету він підкоряється умовно. Саме він створює в університеті «інститут інформаторів». В офіційних сайтах цих університетів обов'язковим відтоді став компонент «безпека», який містить цілу низку матеріалів: пам'ятка з особистої безпеки студентів; пам'ятка для студентів по протидії тероризму; інструкція для студентів і співробітників щодо раціональних дій за надзвичайних ситуацій; інструкція з надання першої (долікарняної) допомоги; інструкція з пожежної безпеки; інструкція з безпеки поведінки в місцях масового зібрання людей (мітинги, демонстрації, паради, вокзали, спортивні змагання тощо).

Дуже скоро за часом — конференція в Черкасах з найвищим академічним та міністерським представництвом. Ми виступили і продемонстрували безпековий сайт для внутрішнього користування. Інтерес був непідробний, але з емоційною реакцією «А до чого це? Ну напишіть пропозиції». Ми

опублікували велику статтю у журналі «Вища освіта України»¹, а після анексії Криму — у газеті «Освіта»². Застерігали і молили!

Як не дивно, поняття «безпека освіти» набуло наукового вжитку саме на теренах північного агресора.

Загроза ж — це можлива неприємність; небезпека; те, що може за-подіювати якусь неприємність. Небезпека — частина людського життя. Хтось не знає, як зустріти її, інші вчать ся співіснувати з нею або сміливо дивитись їй в обличчя, не як на щось негативне, а з готовністю до само-захисту.

Декларація ООН «Право людини на безпеку» визначає, що безпека є основним правом людини. Вона є істотною для досягнення здоров'я, миру, справедливості і благополуччя.

Фахівці у галузі безпекової освіти фіксують, що освіта є одним із найбільш небезпечним соціальним кластером, найбільш хворобливою зоною сучасної цивілізації, бувши свого роду капканом, виставленим людством на власному історичному шляху.

Під час походу Б. Наполеона до Єгипту (1798–1801 роки) був цікавий спосіб убезпечення групи лікарів і вчених, яких брали для наукового опису «дивностей» Єгипту. Під час наступу супротивника лунала коман-да: «Військо — в каре! Ослів і вчених — до середини!». Лише вчених було 167 чоловік. У керівництва армії була чітка уява, що вчені, а не армія, є рушійною силою розвитку людської ци-вілізації.

Фундатором поняття безпеки в освіті виступив професор польський дослід-ник-едагог Марек Квієк, директор Центру вивчення суспільної політики при Познанському університеті, Поль-ща³.

Видатний психолог А. Маслоу у 1943 році визначив ієрархію чинників, що визначають поведінку людини. Відчут-тя безпеки він відніс до вітальних, ек-зистенційних потреб існування людини⁴.

¹ Основи безпекової стратегії вищої освіти України. *Вища освіта України*. 2012. № 3. С. 161–170.

² Убезпечимо вищу освіту. *Освіта*. 2014. № 35–36.

³ Квієк М., Фініков Т. Польське законодавство про вищу освіту: досвід та уроки: Пер. з англ. К. : Таксон, 2001. 220 с.

⁴ Maslow A. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943. № 50(4). PP. 370–396.

У 1954 році він підтвердив цю думку у видатній праці «Мотивація і особистість».

Цікавим видається трансформація поняття «безпека освіти». До 2022 року — це охорона праці, цивільна оборона, безпека дорожнього руху, пожежна, радіаційна безпека; дисципліна впроваджена в освітні програми; дисципліна «Основи безпеки життєдіяльності людини» запроваджена як складова проекту Державного стандарту загальної середньої освіти, а «Безпека життєдіяльності» до ОПП бакалаврів всіх спеціальностей як нормативна.

Проблемами безпеки освіти за сучасної ситуації успішно оперують Галів М., Кобилянський О., Панфілов О., Старокожко О., Крижко В., Савченко О., Цісарук І., Терепищій С., Покалюк В., Новосела Т., Маринович В., Хоменко О. Більшість цих авторів — не іконостас академічної спільноти, це освітяни з «окопів» системи.

Кен Робінсон, Томас Серджіованні, Лі Якока, Міхай Цикжентміхалій, Елвін Тоффлер, Ральф Стогділл, Сеймур Сарасон, Джон Коттер, Якоб Гецельс, Іцхак Адізес, Майкл Фуллан — зарубіжні едукологи, футурологи та менеджери, що постійно звертаються до безпекового кластера.

В узагальненому вигляді більшість вчених розглядає безпеку як стан складної системи вищої освіти, коли дія зовнішніх і внутрішніх чинників не призводить до погіршення системи або до неможливого її функціонування і розвитку. Безпека визначає можливість продовження існування соціальної системи чи її структур. Прагматично управлінське розуміння безпеки в освіті тлумачиться як здатність тримати ситуацію під контролем.

У 2017 р. представлено аналітичну доповідь українських експертів «Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії» в якій освітню сферу названо питанням національної безпеки⁵.

У 1983 р. у США було опубліковано доповідь «Нація в небезпеці». Констатувалася загроза відставання освіти США від успіхів освіти в СРСР. Уряд США визнав свою провину в епоху зростання ядерної загрози. Виникла і загострилася проблема убезпечення освітньої інфраструктури, зокрема, забезпечення всіх закладів належно обладнаними антирадіаційними укриттями⁶.

⁵ Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії: аналітична доповідь / Іщенко А. Ю., Зубченко С. О., Карпенко М. М., Лозовий В. С., Черненко Т. В. Київ : НІСД, 2017. 44с.

⁶ A nation at risk: the imperative for educational reform: a report to the Nation and the Secretary of Education, United States Department of Education / Washington, D. C.: The Commission, 1983. 65 p.

У міністерстві освіти США було утворено Управління з безпеки, повні функції якого не отримали публічного доступу (окрім упередження наркоманії).

У лютому 2011 року Департамент освіти США створив *The Handbook for Campus Safety and Security Reporting*. Це книжка, в якій розповідається про правила поведінки у кампусі: від дозволених місць паркування до прикладів можливих злочинів⁷.

Практично всі заклади освіти вже у 2020 році були обладнані такими засобами безпеки: кнопки тривоги; камери відеонагляду; пропускну систему в будівлю школи; потужна система озброєної охорони; перепустки для учнів...

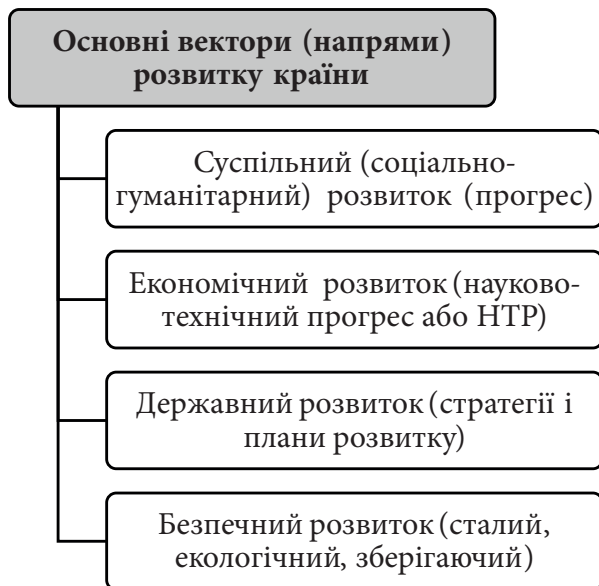
Директор Консорціуму GATE-Germany І. Янсен (*Irene Jansen*) вважає, що вища школа Німеччини є найбільш безпековою не лише у Європі. Цей аспект розглядається в державному масштабі як конкурентна перевага Німеччини в маркетингу освітньої діяльності.

У розвитку будь-якої цивілізованої країни можна виділити чотири основні вектори (напрями): 1. Суспільний (соціально-гуманітарний) розвиток (прогрес). 2. Економічний розвиток (науково-технічний прогрес або НТР). 3. Державний розвиток (стратегії і плани розвитку). 4. Безпечний розвиток (сталий, екологічний, зберігаючий). Безпека визначається наявністю суперечностей в соціумі, а також здатністю їх своєчасно виявляти і вирішувати.

Україна зробила перші кроки стосовно вирішення питань національної безпеки, прийнявши Концепцію (Основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997 р., та Закон України «Про основи національної безпеки України» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. Цей Закон відповідно до пункту 17 частини першої статті 92 Конституції України (254к/96-ВР) визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави.

⁷ The Handbook for Campus Crime Reporting by the U. S. Department of Education. URL : www2.ed.gov/admins/lead/safety/campus.html.

Поняття «комплексної безпеки освітнього закладу» включає сукупність різних видів безпеки: фізичну, політичну, економічну, соціальну, демографічну, інформаційну, психологічну і безпека освітнього середовища. Усі елементи цієї системи знаходяться у взаємодії, об'єднані однією метою — не допустити вплив небезпек різного характеру та походження на функціонування освітніх інститутів. Серед безпекових загроз системи вищої освіти ми виокремлюємо: невизначеність державної стратегії щодо розвитку вищої школи, проблеми недостатнього фінансування, здирництво, академічна нечесність, безробіття, наркоманія, міжетнічні конфлікти, протестні страйки, релігійний екстремізм, політичний екстремізм, хабарництво, сексуальне насильство, форс-мажорні явища тощо.

Система освіти України відзначається високою «щільністю» людських ресурсів. У 2024/2025 навчальному році функціонує 12 596 закладів загальної середньої освіти, у яких навчається 3 743 887 учнів. Їх навчають 282 000 вчителів.

У 2024–2025 навчальному році мережа вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації налічує 803 вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності. Згідно з даними ДП «Інфоресурс» станом на 1 січня 2024 р. в Україні налічувалося 1 176 727 здобувачів, що навчаються в закладах вищої освіти та наукових установах.

Загальна кількість наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників ЗВО-юридичних осіб – 161 385 осіб.

У всіх населених пунктах заклади освіти виконують містоутворювальну функцію. Тому вони потребують максимальної безпекової уваги збоку громади і держави^{8,9}.

Варто відзначити, що в законодавчій базі про освіту провідних країн світу (Закон «Про вищу освіту» США, Закон Франції «Про вищу освіту», Закон Великобританії «Про подальшу та вищу освіту», рамковий закон Німеччини про вищу освіту) безпекові аспекти знайшли відображення.

Кофі Аннан, колишній Генеральний секретар ООН, 2010 року зазначав: «Людська безпека, у своєму широкому розумінні, передбачає набагато більше, ніж просто відсутність збройного конфлікту. Вона охоплює права людини, добре управління, доступ до освіти та захисту здоров'я та забезпечення того, щоб кожний індивідуум мав можливість та вибір використати свій потенціал¹⁰.

Теорія безпеки соціальних систем являє собою науку про закономірності виникнення, зростання, виявлення і оцінки небезпеки, а також шляхи упередження та нейтралізації небезпеки (забезпечення безпеки) в процесі існування і розвитку соціальних систем. Відповідності до «теорії можливостей *affordance*» Джеймса Гібсона (*James Gibson*) система вищої освіти, органи управління нею повинні максимально використати можливості щодо убезпечення власної діяльності. У такому випадку категорія «можливість» розглядається як особлива єдність властивостей освітнього середовища і самого суб'єкта (студента, викладача...), та є рівною мірою атрибутом освітнього середовища і безпечної поведінки суб'єкта. Еффорданси — те, що навколишній світ надає, дозволяє зробити індивіду. Еффорданси не можна пред'явити індивіду, так як вони є стимулами. Можна лише забезпечити їхню наявність. *Affordance* — така властивість предмета або об'єкта навколишнього середовища, що дозволяє використовувати його певним чином. Це ресурси освітнього простору, ландшафту¹¹.

І. Стерлін, С. Тулін визначили три аспекти прогресивного розвитку: 1) загальна кількість нововведень, які виникають в галузі в певний час (пояснюється сприятливими соціальними умовами); 2) превалюючий

⁸ Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2024 рік [Електронне видання] / за ред. А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало. Київ: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2025. 154 с.

⁹ Статистичні дані. За оперативними статистичними даними станом на 01.01.2025. URL : <https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>.

¹⁰ Людська безпека як імператив сучасної епохи: переніс фокусу з держави на людину. Фонд ім. Фрідріха Еберта: представництво в Україні. URL : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07749.pdf>.

¹¹ James Gibson. The Ecological Approach to Visual Perception: Classic Edition. 2014, 316 p.

напряму, в якому переважно створюються ці нововведення (пояснюється взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників); 3) критерії відбору, на підставі яких окремі нововведення вибираються для включення до певної наукової традиції (ці чинники є суто професійними).

Одним з найважливіших атрибутів синергетичної методології, вважає український дослідник М. І. Ігнатуша, є акцентування на можливості управлінського втручання в розвиток кризових ситуацій з метою реалізації оптимальних сценаріїв розвитку реформи вищої школи. Здійснення оптимістичного (безпечного) або песимістичного (небезпечного) сценаріїв зміни типів розвитку залежать від суб'єктивного чинника, від здібності лідера до раціонального стратегічного мислення, яке враховує історичний досвід, а також довготривалої політичної волі для реалізації позитивних сценаріїв.

Система освіти відноситься до хаотичних (таких, що мають «чутливість до початкових умов»). На думку М. Ігнатуши, хаотичні системи характеризуються їх обмеженою передбачуваністю, оскільки, навіть найпомітніше уточнення початкових даних не тягне за собою відповідне збільшення часу, на який розповсюджуються наукові прогнози і розрахунки реформування. Варто зазначити ще один нюанс, пов'язаний з розумінням теорії хаосу, який полягає у тому, що під хаосом розуміється не безлад в системі, а чутливість до початкових умов (або просто нестабільність)^{12, 13},

Доповідь Програми розвитку ООН (ПРООН) про розвиток людського потенціалу 1994 року розвинула ідею розширеного трактування концепції безпеки особи, запропонувавши виділити в ній два взаємозв'язані чинники¹⁴. Це «захист від несподіваних і згубних порушень нашого повсякденного способу життя», («свобода від страху») і «захист від постійних загроз голоду, хвороб, злочинів і придушення» («свобода від потреби»).

Там же виділено сім окремих компонентів безпеки особи: економічна безпека (гарантований мінімальний дохід); продовольча безпека (фізична і економічна доступність харчових продуктів); безпека для здоров'я (відносна свобода від захворювань і заражень); екологічна безпека (доступність чистої води і чистого повітря, система землекористування, що зберігає родючість ґрунту); особиста безпека (свобода від фізичного насильства

¹² Ігнатуша М. І. Між детермінізмом та передбачуваністю: Прогнозування в синергетиці. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. 4 (31). С. 59–64.

¹³ Закон України «Про основи національної безпеки України» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI.

¹⁴ Human Development Report 1994. *hdr. undp. org*. URL: https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1994_encompletenostatpdf.pdf (viewed on 10.07.2023).

і загроз); безпека меншин (збереження культурної своєрідності); політична безпека (захист основних прав людини і свобод).

Система освіти України відзначається високою «щільністю» людських ресурсів. В Україні на сьогодні існує 151 державний університет. З них 121 ЗВО підпорядковується МОН України, решта — іншим міністерствам. Крім того, є коледжі й наукові установи, а також 90 приватних університетів.

На сайтах декількох університетів є списки пам'яток для студентів, на допомогу в кризових ситуаціях.

Найчастіше зустрічаються такі пам'ятки:

1. Правила поведінки при пожежі.
2. Як поводитися з представниками поліції.
3. Боротьба з шахрайством.
4. Економічна безпека.

Соціальна безпека — це безпека людини, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Психологічна безпека — це стан захищеності особистості, що забезпечує її цілісність як активного соціального суб'єкта й можливостей розвитку в умовах інформаційної взаємодії з навколишнім середовищем. Професор Борис Колос припускає що для того, щоб громадяни держави почувалися

успішно, інформаційний потік, який вони щодня сприймають, повинен містити не більше 5% негативної соціальної інформації, 65% інформації нейтрального змісту та не менше 30% інформації позитивного, мажорного змісту. Однак громадяни України знаходяться в інформаційному просторі негативного, деструктивного змісту (понад 70%).

Економічна та інформаційна безпека в останні роки стають провідними проблемами університетських кампусів України¹⁵.

Кофі Анан, колишній Генеральний секретар ООН, зазначав: «Людська безпека, у своєму широкому розумінні, охоплює набагато більше, ніж просто відсутність збройного конфлікту. Вона охоплює права людини, добре управління, доступ до освіти та захисту здоров'я та забезпечення того, щоб кожний індивідуум мав можливість та вибір використати свій потенціал.

1 грудня 2022 року Верховна Рада України прийняла закон № 5749 про мобінг, який передбачає відповідальність за цькування і приниження на роботі.

Мобінг (*mob* — юрба) — це діяння роботодавця або окремих працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження гідності та честі працівника, його професійної репутації у формі психологічного та економічного тиску, зокрема, зі застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно нього напруженої, ворожої, образливої атмосфери, зокрема, що змушує особу недооцінювати власну професійну придатність та зміни місця роботи. Мобінг може бути: латентним і відкритим; індивідуальним і груповим, а також хронічним. Виживши одного колегу, мобер приймається за нову жертву, трапляються також булери-вампири, яких цікавить переважно процес цькування, а зовсім не результат у вигляді звільнення колеги або підлеглого.

Мобінг — це регулярне та цілеспрямоване нанесення фізичної й душевної шкоди людині, дитині. Це довготривале «відторгнення» дитини більшістю членів класу чи групи. образи та болючі «підколки». Це: зведення наклепів; розпускання пліток; підбурювання проти конкретної людини інших працівників; збір на людину компромату та маніпулювання цими даними; коментарі сексуального характеру щодо людини; ізоляція та ігнорування; демонстративне виключення із групи; бойкот. Також мобінг передбачає фізичну форму (поштовхи, стусани, побиття, вимагання речей чи грошей). Часто група не протидіє побаченому насиллю та стає

¹⁵ Крижко В., Старокожко О., Грицайова О. Основи безпекової стратегії вищої освіти України. *Вища освіта України*. № 3 (додаток № 1). 2012. Тематичний випуск: Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології. Т. 2. С. 161–170.

«співучасником» мобінгування, тому що боїться агресора. А ще більше боїться опинитись на місці жертви.

Пожалітися: відділ, департамент освіти, поліція, Міністерство освіти України, освітній омбудсмент, прокуратура, суд.

Булінг (*bullying*, цькування) — дії учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному чи сексуальному насильстві. Такі дії вчиняються стосовно дитини чи дитиною стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого може бути заподіяна шкода психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого. Найбільш поширені форми прояву булінгу в школах — психологічний тиск, словесне цькування, образи, злі жарти, образливі прізвиська, глузування тощо. Знущання рідко переходять у форму фізичного насильства. Це відбувається лише у випадках, якщо інші способи приниження не увінчалися успіхом. Булінг серед дітей є поширеною проблемою, яка згубно впливає на їхній фізичний та психічний «велфор» (*welfare*). **40% дітей стикаються з булінгом щодо себе.** Хлопці значно частіше говорять про досвід цькування (45%), ніж дівчата (35%)¹⁶.

Жертви мобінгу й булінгу переживають важкі емоції — почуття приниження і сором, страх, розпач і злість. Булінг вкрай негативно впливає на соціалізацію жертви, спричиняючи:

- неадекватне сприймання себе — занижену самооцінку, комплекс неповноцінності, беззахисність;
- негативне сприймання однолітків — відсторонення від спілкування, самотність, часті прогули у школі;
- неадекватне сприймання реальності — підвищену тривожність, різноманітні фобії, неврози;
- девіантну поведінку — схильність до правопорушень, суїцидальні наміри, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності.

Якщо булінг вчиняє неповнолітня (до 18 років) або малолітня (до 14 років) особа, то за неї платитимуть штраф і виконуватимуть громадські роботи батьки або особи, які їх замінюють згідно з чинним законодавством.

Крім того, якщо керівник навчального закладу не повідомить поліції про випадки цькування, муситиме заплатити штраф від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 850 до 1700 грн станом на 2019 рік) або ж має виконувати виправні роботи строком до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітку.

¹⁶ Гладких Наталія. Як війна змінила українських дітей? Разючі інсайти з дослідження «Індекс майбутнього». URL : <https://osvitoria.media/experience/yak-vijna-zminyly-ukrayinskyh-ditej-razyuchi-insajty-z-doslidzhennya-indeks-majbutnogo/>

Булінг є адміністративним правопорушенням і тягне за собою (згідно зі статтею 173–4 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) відповідальність: у вигляді штрафу від 850 до 1700 грн у вигляді громадських робіт на строк від 20 до 40 годин.

У закладах освіти Великої Британії запроваджено посаду «не вчителя». Так загадково називають *pastoral officers*, який вгамовує буйних учнів, спеціалізується на їх поганій поведінці, комунікаціях з батьками, соціальними службами та поліцією. Є ситуації, за яких школа змушує поважати себе і перестає бути *glorified babysitter* — турботливою нянею.

У кластері «безпека в освіті», на нашу думку, абсолютного смислу набуває новітня історія російсько-української війни, а саме зрушення, що сталися у свідомості та психіці дітей дошкільного та шкільного віку. Діти — надзвичайно вразлива категорія населення. Для їх захисту вже у 2017 році було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України № 268 від 5 квітня 2017 року (була змінена у червні 2023 року) «Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», згідно з якою право на статус «діти війни» мають ті неповнолітні особи, які під час воєнних дій перебували безпосередньо в зоні бойових дій чи були постійними жителями територій, де велися постійні бойові дії, чиї батьки були військовослужбовцями та загинули під час виконання свого службового обов'язку і мають відповідні документи для підтвердження.

З метою формування безпечних, комфортних та здорових умов навчання в закладах освіти, освітнього середовища, яке забезпечує оволодіння учнями компетентностями, необхідними для життя, формування культури безпечної та здорової поведінки було розроблено та затверджено Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, яка конкретизує основні напрями реалізації розбудови безпечного і здорового освітнього середовища. Цей нормативний документ робить акцент на здоров'язбережувальну складову освіти; комплексність розвитку фізичної культури та посилення рухової активності; розбудову системи здорового харчування, формування культури харчування та правильних харчових звичок; удосконалення медичного обслуговування учнів та працівників закладів освіти; ефективне психологічне забезпечення освітнього процесу; підготовку працівників закладу освіти та їх здоров'я, дотримання ними здорового та безпечного способу життя, запобігання ними проявам насильства та булінгу (цькування); доступність та інклюзивність освітнього середовища.

Основною формою захисту дітей від війни стала масова евакуація їх за кордон. Єдиних відомостей щодо кількості українців у країнах Європейського Союзу немає. Проте, певні висновки можна зробити з моніторингу Департаменту економічних і соціальних справ Організації Об'єднаних Націй (United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division), та Європейської статистичної служби. На жаль статистики, скільки дітей виїхали за кордон через війну та забрали документи з українських шкіл, наразі у вільному доступі немає.

За даними ООН загальна чисельність біженців з України в усьому світі досягла 6,74 мільйона осіб, а 3,7 мільйона є внутрішньо переміщеними особами в межах України. 1,3 млн українців, за даними ООН, стали біженцями в росії чи Білорусі¹⁷.

Після початку повномасштабного вторгнення з України виїхало від 700 тисяч до 1 мільйона дітей шкільного віку. Європейські країни стали для України новим «Ноевим ковчегом».

За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), через збройну агресію проти України, починаючи з 24 лютого 2022 року, змінили місце свого проживання 4,8 мільйона українських дітей, з них: переселилися в межах України 2,5 мільйона дітей.

Скільки ж українських дітей перебувають за кордоном? Різні джерела називають 2,1 млн українських дітей. Насправді українських дітей за кордоном більше. Але наскільки більше, наразі ні Україна, ні міжнародні організації не можуть вказати. До усієї цієї статистики не входять українські діти, які були депортовані, фактично — викрадені росією. Таких дітей, за даними сайту «Діти війни», з 24 лютого 2022 року по 18 грудня 2023 року — 19 546.

Можемо вирахувати відсоток учнів, які зараз перебувають за кордоном. Це орієнтовно 25% від загальної кількості учнів (кожен четвертий!). Понад 355 тисяч дітей, які живуть за кордоном, продовжують дистанційно здобувати освіту в Україні Вони одночасно навчаються у двох школах.

За словами першої леді Олени Зеленської, 528 дітей загинули від російських куль, ракет, дронів. Щонайменше 1230 дітей зазнали поранень.

Велика кількість дітей, які залишили Україну, викликає занепокоєння. Зокрема, вважається, що така ситуація свідчить про те, що громадяни не отримують чітких сигналів від влади щодо планів на майбутнє.

¹⁷ Центр економічної стратегії. За кордоном залишається 5,2 млн українських біженців. URL : https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/

Міністр освіти і науки України Оксен Лісовий розповів, що і зараз багато хлопців, учнів 10–11 класів? виїжджають за кордон.

За даними МОН України, за кордоном 388 400 учнів продовжують навчатися в українських школах. Більшість із них і далі здобувають освіту за дистанційною формою, понад 100 000 — за сімейною, ще 41 445 дітей обрали екстернатну форму. У кінці 2023 року понад 830 000 дітей з України були інтегровані у шкільні системи країн ЄС. Це не враховуючи США, Канаду та інші країни. Через надмірне навантаження, відсутність системної та зрозумілої комунікації, а подекуди й ускладнення процесів з боку шкіл ці діти втрачають мотивацію до навчання, а отже — зв'язок з Україною.

Усе це створило додаткове навантаження на вчителя, адже діти перебували в різних часових поясах, навчалися в різні зміни. Це понаднормове навантаження ніяк не оплачувалося. Держава розробила моделі, але ніякого додаткового фінансування не передбачили, і це лягло на плечі шкіл, — розповідає LIGA. net Олена Парфьонова, співголова ГО «Батьки SOS».

У деяких країнах, де перебувають українці, створюються освітні та культурні кластери, де учні можуть навчатися за українською програмою, підтримувати культуру, — у Польщі, Грузії. У Польщі, наприклад, освітній кластер «МрійДій» розпочав роботу з підготовки українських школярів до Національного мультипредметного тесту (НМТ), який потрібен для вступу дозакладів вищої освіти.

Якщо ж метою є отримання українського сертифіката про загальну середню освіту, то дитина повинна закінчити українську школу. Наразі за кордоном такі документи можна отримати тільки у 39 недільних або суботніх школах в 11 країнах.

У звіті Державної служби якості освіти дійшли цікавого висновку: основною мотивацією до продовження навчання в українських школах є не якість, а ризик втратити місце у школі, наявність запасного варіанта на випадок повернення додому або ж нерозуміння наслідків для дітей, якщо вони припинять відвідувати школу. Водночас багато батьків все ще сподіваються на повернення, тож важливо, аби діти були готові реінтегруватися в українську освіту.

Активна участь українців, яких, за даними ООН, в Європейському Союзі наразі налічується понад 5 мільйонів осіб, має величезний потенціал для досягнення української перемоги, відновлення країни та побудови українського майбутнього в ЄС. Залучення цього потенціалу вимагає не лише мобілізації ресурсів, але й ретельного розроблення стратегій та ефективної співпраці між державою та українськими громадами. Заслугує уваги думка професора Сергія Квіта, який прокоментував створення

Міністерства національної єдності України: «Можу сказати, що у нас завжди Україна дивилася на діаспору так, що це вона щось має зробити для України. Ніколи наша держава нічого не робила для діаспори. Це треба змінити. Навіть, якщо політики мають меркантильні міркування, щоб діаспора більше робила, то треба і їм щось дати. Зокрема, це освітні питання передусім, це контакти з Україною»¹⁸.

Більша кількість українців, які виїжджали під час зими, планували швидке повернення та не звертались за офіційною реєстрацією в країні перебування. Виїхали з України здебільшого жінки з дітьми, а чоловіки залишилися захищати країну. І значна частина українських переселенців — освічені люди, зі знанням іноземних мов та бажанням працювати. Це спричинило повагу європейців та посилило їх інтерес до України.

Українська діаспора є важливим чинником збереження української ідентичності тих, хто наразі став громадянином інших країн, збереження рідної мови, культури, традицій. Наводимо думки Степанюка Володимира, голови Громадської ради представників українських асоціацій в Італії: «Я бачу місію нашу в тому, щоб оці другі покоління міграції — діти, які народжуються і ходять в школу вже тут — щоб вони володіли українською мовою, бо я бачу, що це велика проблема для другої генерації, щоб вони знали українську культуру і гордились нею. І щоб італійці знали про нас не те, що хтось там розповість, а спілкуючись з нами, зацікавлювалися Україною і шукали інформацію про неї». «Багато дітей у нас, діти з посттравматичним синдромом, починаючи від заїкання і втрати волосся до різних важких захворювань... Біженці всі з посттравматичним синдромом, дехто й досі не зміг оговтатися після побаченого і пережитого...». «Самі біженці не знають, чого вони хочуть від життя, вони не мають довготривалих планів на майбутнє».

Данило Щоголь, комунікаційний менеджер Об'єднання українців Франції, коментує позитивні зміни, що відбуваються з українськими дітьми-біженцями: «Це ж травмовані люди, ми не можемо порівнювати людей у такому стані, вони ж приїхали з такими страшними історіями. Ви знаєте, ми возили людей в зоопарк торік й цього річ, і я був просто вражений різницею у поведінці людей — люди були перелякані, напруг, діти, які не хотіли нікуди їхати, то цього року було просто приємно бачити, які люди заспокоєні, ніхто не запізнився, ніхто не загубився, без паніки. Люди заспокоїлися, адаптувалися, зрозуміли, що їх тут ніхто не кине».

¹⁸ Дослідження USAID. Українська діаспора та тимчасово переміщені особи за кордоном після повномасштабного вторгнення. URL : <https://glavcom.ua/country/science/vidpliv-ukrajinskikh-ditej-za-kordon-eksministr-osviti-rozkazav-jaka-zadacha-teper-stojit-pered-urjadom-1034227.html>.

На думку фахівців ФГД, Німеччина, біженці-діти не зможуть одночасно відвідувати українські онлайн заняття і німецькі, то, якщо батьки будуть схилитися до того, щоб лишатися в Німеччині, то вони просто перекреслять заняття українські, бо дитина фізично не тягне таке навантаження... адаптувати систему освіти під українську, щоб потім можна було повернути дитину і посадити її в українській школі за одну парту з дитиною, яка відвідувала заняття в Україні». «Діти ідуть в німецьку школу й обов'язково вивчають всі предмети німецькою мовою, то через 2 роки вони стають німецькими дітьми, якщо ми їм не забезпечимо вивчення української мови, як елементу самоідентифікації. Ми втратимо цих дітей і німецька держава буде цьому дуже не рада».

У результаті діти значно частіше, ніж їх однолітки без досвіду перебування на війні, страждають від таких проблем як тривожний розлад, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія, дисоціативні розлади (добровільна соціальна ізоляція, деперсоналізація, дереалізація, небажання розмовляти, кататонічний синдром); поведінкові розлади (зокрема агресія, асоціальна і злочинна поведінка, схильність до насильства), а також більш схильні до зловживання алкоголем і наркотичними засобами (Joshi Yogesh, Michael B. First, Geoff M Reed, Steven E Hyman).

Всесвітня організація охорони здоров'я закликає до захисту дітей у збройних конфліктах. За її даними десять відсотків людей, які пережили травматичну подію, пізніше матимуть симптоми психологічної травми, а ще десять відсотків демонструватимуть поведінкові зміни або психологічні розлади, які стануть перешкодою для повноцінної участі в повсякденному житті.

Найважливіші чинники, що визначають ступінь впливу війни на психічне здоров'я дітей такі: відсутність базових ресурсів (як-от притулок, вода, їжа, освіта, охорона здоров'я тощо); розрив сімейних стосунків (через втрату, розлуку або переміщення); стигматизація і дискримінація (мають значний вплив на ідентичність); песимістичний погляд на життя (постійне відчуття втрати та горя, нездатність уявити світле майбутнє) і нормалізація насильства¹⁹.

Безпека є фундаментальною базовою потребою людини. Ця потреба наразі порушена, тому діти та дорослі перебувають у нестабільному стані. Кожна наступна повітряна тривога підіймає хвилю тривоги, страху, паніки у дітей та дорослих. Діти можуть реагувати на це завмиранням, що

¹⁹ Ройз С., Булавінова К., Побережна Ю. Ментальне здоров'я дітей під час війни: поради батькам та опікунам. *Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?»*. 52 с.

є нормальною реакцією організму на загрозу. Або агресією чи істерикою через порушення стабільності, зокрема у дітей з інвалідністю. Водночас і батьки не справляються з власними емоціями: частіше втрачають самовладання та дратуються — сваряться, кричать і навіть б'ють.

Повномасштабне вторгнення, війна, яка до сих пір триває, запустили захисні механізми нашої психіки. Тому діти ізолюються, усамітнюються, «залипають» у гаджетах, отримуючи там «швидкий дофамін», тому пріоритетом для держави є подальше розроблення стратегії повернення в офлайн навчання. Для відновлення потреби в спілкуванні та розвитку комунікативних навичок тут і зараз можна почати включати більше спілкування на уроках, обговорюючи різні емоційні теми без оцінювання правильності/неправильності, але з висловленням власної думки, ідеї, своїх відчуттів.

Гібридна освіта (*hybrid education*) — це навчальний підхід, який поєднує в собі елементи традиційного навчання та сучасних технологій, створюючи спільне середовище для навчання, де використовуються як освітні ресурси та можливості онлайн-платформ так і взаємодія з вчителями та однокласниками в традиційних та/або навіть віртуальних класах. Головна ідея гібридної освіти — забезпечити більш гнучкий та індивідуальний підхід до навчання, використовуючи переваги обох методів. Гібридна освіта може включати в себе різні поєднання традиційних онлайн-занять, залежно від конкретних потреб і можливостей навчальної програми. Основною метою гібридної освіти є створення більш гнучкого, ефективного та адаптованого до сучасних вимог навчального середовища, яке задовольняє різні стилі навчання та сприяє більш глибокому засвоєнню матеріалу. У гібридній освіті учні мають можливість самостійно вивчати матеріал онлайн, взаємодіяти з інтерактивними завданнями, відеоуроками, а також брати участь у дискусіях та спільних проектах на віртуальних платформах. Водночас вони можуть зустрічатися з вчителями та однокласниками на традиційних заняттях, де обговорюють матеріал, розв'язують завдання, проводять практичні вправи та взаємодіють наживо.

Гібрид, термін, який вживається у значенні «змішаний», має широке застосування в багатьох сферах нашого життя. Однак, якщо необхідно мати справу з гібридним навчанням і гібридною освітою в епоху цифрових технологій, це використовується як від імені дистанційної цифрової шкільної системи з використанням технологій, так і від імені учнів, які отримують стару та традиційну освіту в очні заняття, парти та вчителі, які проводять ці тренінги. Гібридну модель навчання можна визначити

як 40 відсотків очної форми навчання та 60 відсотків онлайн, тобто дистанційну освіту, переважно в університетах. Гібридна освітня система, яка є моделлю змішаного навчання, також передбачає очні та онлайн-уроки спільного навчання.

У змішаній системі електронного навчання, яка забезпечує веб-навчання, студенти можуть брати участь у гібридній освіті будь-де та будь-коли. У гібридній освіті, яка також пропонує педагогам, студентам і учням можливість обговорювати віч-на-віч, вони мають свободу використовувати дві різні освітні та навчальні можливості. З розвитком технологій дистанційна робота та дистанційна освіта щодня показують свої переваги, відколи вони поширилися в наше життя. Гібридна освіта та гібридне навчання є основою для спільного використання двох різних методів. Якщо гібридне навчання та гібридна освіта визначаються як змішана освітня система, як онлайн, так і очною, можна розглядати онлайн-освіту як знання і розуміння та базувати її на отриманні та повторенні знань і виконанні вправ для отримання знань^{20, 21},

У 2024 році на будівництво підземних шкіл у держбюджеті було передбачено 7,5 млрд гривень, у 2025 році — 11,2 млрд. Також на будівництво йдуть кошти місцевих бюджетів. Підземні школи будують у Харківській, Запорізькій, Миколаївській, Дніпропетровській (Кривий Ріг), Херсонській, Чернігівській, Сумській областях.

Харків був першим прифронтовим містом, де місцева влада почала тестувати підземне навчання, перші класи у 2023 році відкрили просто на станціях метро.

А потім весною 2024 у місті збудували й першу стаціонарну підземну школу. Вона має 20 класних кімнат та розрахована на прийом 900 учнів у дві зміни.

У Запоріжжі планують відкрити десять підземних шкіл. Першу, збудовану за пів року, відкрили у грудні: об'єкт розташований на сім метрів під землею, крім 16 класів, там є буфет та зона відпочинку. У дві зміни у школі можуть навчатися до тисячі дітей. Будівництво та облаштування школи коштувало 113 млн гривень.

За інформацією Департаменту освіти і науки ЗОДА з початку повномасштабного вторгнення у регіоні пошкоджено чи повністю зруйновано 139 шкіл. Але потреба у забезпеченні освітнього процесу — нагальна.

²⁰ Довідник здобувача другого (магістерського) рівня вищої освіти. Наукове видання. Запоріжжя: ТОВ Видавництво «Просвіта», 2024. 912 с.

²¹ Гібридна освіта: моделі, світові практики, українське впровадження: монографія / укладачі: Т. Яцишин, І. Семенець-Орлова, С. Касян. Одеса: Олді+, 2023. 348 с.

У підземній школі є лаунж-зона, буфет, STEAM-лабораторія, санітарні кімнати, медпункт, ліфт для дітей із особливими потребами.

Досвід «підземної освіти» напрацьовано в Ізраїлі, Лівані, Сирії, Японії, США, країни Прибалтики, Швеція, Норвегія, Польща.

Всього в Україні будується 139 підземних шкіл. Україна фактично стала першою країною, де підземні школи будують одразу в масштабах цілої державної програми, вони володіють усім необхідним для навчання і при цьому відповідають жорстким вимогам безпеки в умовах потенційних обстрілів.

Варто відзначити велику і щирю допомогу країн Європейського союзу з цього питання. У Литві започатковано проєкт Co-create Future of Ukraine і ретельно здійснюється відбір проєктів будівництва підземних шкіл (по одному об'єкту в Миколаївській, Одеській, Запорізькій, Сумській, Чернігівській, Харківській області. ЮНІСЕФ із підтримкою Фонду Східна Європа «Безпечна школа» облаштовує шкільні укриття на Одещині. Міжнародний благодійний фонд SavED у місцях, де школи зруйновані чи суттєво постраждали, облаштовує тимчасові або освітні центри, які називають «Вуликами». За два роки роботи фонд створив майже 90 таких центрів, кілька десятків укриттів і тимчасових шкіл. «Вулики» — це освітні центри, які команда фонду облаштовує гаджетами й технікою, книгами, іграми та всім необхідним для навчання й дозвілля. Це місце для формальної й неформальної освіти водночас. Зазвичай «Вулики» облаштовують у школах чи в комунальних приміщеннях, якщо школа зруйнована.

З усього видно, що проблема безпекової стратегії вищої освіти України є малодослідженою цариною і потребує державної гарантії та опіки. І, звичайно, нових фундаментальних наукових розвідок.

За умов глобалізації сучасного світу, геополітичних загроз в Європі впродовж 2022–2025 років, вітчизняна освіта зустрічається з новими викликами, до яких необхідно віднести зміни територіальної цілісності України, наростання соціальних змін; посилення соціального розшарування суспільства; демографічну кризу; невідповідність ринку праці і ринку освітніх послуг; перехід до суспільства знань; швидке застарівання трансльованого знання; інформатизація всіх сторін життя тощо. Необхідно зрозуміти, що національна безпека не може бути забезпечена лише засобами освіти, але не може гарантуватися й поза освітнім простором²².

²² Галів Микола, Сайонтик Олександра. Освіта як складова національної безпеки України в умовах сучасної російсько-української війни: правові засади, проблеми, досвід і завдання. *Молодь і ринок*. 2023. № 3 (211). С. 25–31.